

Oğuz Kağan Destanı ve Fârâbî Felsefesinde Devlet ve Hükümdar Anlayışı* ** ***

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 08 Kasım 2024 Kabul Tarihi: 10 Mart 2025

✉ Ferdi Kaya

Doktora Öğrencisi / PhD Student
Atatürk Üniversitesi / Atatürk University
Felsefe ve Din Bilimleri / Philosophy and Religious Studies
<https://ror.org/03je5c526>
<https://orcid.org/0000-0002-7743-4259>
frd2587@hotmail.com
Yazar Katkı Oranı: %55

✉ Hacı Ömer Özden

Prof. Dr. / Professor
Atatürk Üniversitesi / Atatürk University
Felsefe ve Din Bilimleri / Philosophy and Religious Studies
<https://ror.org/03je5c526>
<https://orcid.org/0000-0002-0269-5964>
oozden@atauni.edu.tr
Yazar Katkı Oranı: %45

Öz

Destanlar, tarihî dönemlerde milletlerin başından geçen ya da toplumların millet olmasında derin etkisi görülen, her zaman dile getirilen yaşanmış ve insanların zihninde yer etmiş önemli olayların edebî bir dille anlatımıdır. Bu anlatılar bilimsel, felsefî, dinî vb. birçok açıdan üzerinde durulması ve incelenmesi gereken niteliktedir. Çünkü destanlar, milletlerin dinî inançlarını, ahlâkî değerlerini, siyasi düşüncelerini, içtimai düzenlerini, kısacası dünyaya ve olaylara bakışını yansıtan ürünlerdir. Bu açıdan bakıldığında Türk edebiyatının en eski örneklerinden biri olan Oğuz Kağan Destanı, Türklerin sosyokültürel yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Destanda Türklerdeki sosyal hayat, din, hükümdarlık ve devlet anlayışı ile ilgili fikirler bulmak mümkündür. Bu durum söz konusu eserin birçok bilimsel ve felsefî çalışmanın nesnesi olmasına neden olmaktadır. Bu çalışmada Oğuz Kağan Destanı'nda ve Fârâbî'nin felsefesinde devlet ve hükümdar anlayışı üzerinde durulmuştur. Böyle bir karşılaştırmada amaç Fârâbî'nin siyaset felsefesinde eski Türk kültürünün izlerini aramaktır. Ayrıca bu çalışma destanların mitolojik unsurlar taşımamasından ötürü mitsel düşünce ve felsefî düşünce arasında bir karşılaştırma yapma imkânı da verecektir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe Tarihi, Destan, Oğuz Kağan Destanı, Fârâbî, Devlet, Hükümdar.

* Bu makale CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

** Bu makale Prof. Dr. Hacı Ömer Özden danışmanlığında yürütülen "Türk Mitolojisi ve Destanları'nın Fârâbî'nin Metafizik Görüşleri Işığında Değerlendirilmesi" isimli doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

*** "Oğuz Kağan Destanı ve Fârâbî Felsefesinde Devlet ve Hükümdar Anlayışı" isimli makalemiz ile ilgili herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile mali çıkar çatışması yoktur ve yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Understanding of State and Ruler in al-Farabi's Philosophy and Oghuz Khagan Epic* ** ***

Research Article

Received: 08 November 2024 Accepted: 10 March 2025

Abstract

Epics are literary expressions of significant historical events that shaped a nation or deeply influenced societies in their formation. These narratives, continuously remembered and passed down, hold a lasting place in people's collective memory. These narratives can be scientific, philosophical, religious, or otherwise, and they are works that merit careful examination from multiple perspectives. Epics, in particular, are cultural products that reflect a nation's religious beliefs, moral values, political ideologies, and social structures-in short, their worldview and interpretation of events. From this perspective, the Oghuz Khagan Epic, one of the oldest examples of Turkish literature, offers valuable insights into the socio-cultural structure of the Turks. The epic reflects their understanding of life, religion, sovereignty, and statehood. This makes the work a subject of extensive scientific and philosophical study. This study explores the concept of the state and rulership in the Oghuz Khagan Epic in relation to al-Farabi's political philosophy. The aim of this comparison is to trace elements of ancient Turkish culture within al-Farabi's political thought. Additionally, since epics incorporate mythological elements, this research provides an opportunity to compare mythical and philosophical thought. Given the relative scarcity of studies examining the philosophical aspects of epics, this research is expected to make significant contributions to the history of Turkish thought in particular and the history of philosophy in general, while also serving as a foundation for further studies in the field.

Keywords: History of Philosophy, Epic, Oghuz Khagan Epic, al-Farabi, State, Ruler.

* This article is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

** This article is derived from the doctoral dissertation entitled "Evaluation of Turkish Mythology and Epics in the Light of al-Farabi's Metaphysical Views," conducted under the supervision of Prof. Dr. Hacı Ömer Özden.

*** "There is no financial conflict of interest with any institution, organization, or individual, nor is there any conflict of interest among the authors regarding our article titled "Understanding of State and Ruler in the Oghuz Khagan Epic and the Philosophy of al-Farabi."

Summary

For epics to take root in a society, significant events such as natural disasters, major migrations, large-scale wars, and struggles for independence must have occurred in the history of that society—events that are deeply embedded in the collective memory of the people who formed that nation, making them ripe for the creation of legends. Accordingly, the Turkish nation has produced many epics. Over its thousands of years of existence, the Turkish people have witnessed numerous pivotal events, which they have shaped in their imagination, transforming them into epics by adding extraordinary elements to the narratives.

The Turks have a rich tradition of epics, which can be broadly divided into two categories according to the general course of Turkish history: pre-Islamic Turkish epics and those told after the acceptance of Islam. Pre-Islamic Turkish epics continued to influence later works, with many of the motifs and symbols carried over into post-Islamic epics. Some of these elements were reinterpreted with an Islamic influence, while others remained unchanged. In this way, numerous motifs and symbols were able to preserve their significance and continue to exist across time.

Among Turkish epics, the Oghuz Khagan Epic holds a significant place due to its content, the insights it provides into socio-cultural areas, and its depiction of the society's goals and ideals for the future. As a result, various versions of the Oghuz Khagan Epic have emerged, both before and after the advent of Islam. The focus of our study is the version written in Uyghur. This version, written in Uyghur script, is unique in its content and differs from other historical Turkish texts in terms of linguistic features. Notably, there is almost no trace of Islam in this epic. While some parts of the epic have been lost, it still preserves many motifs that reflect the socio-cultural structure of the ancient Turks. The narrative of Oghuz Khagan's birth, childhood, youth, his slaying of a rhinoceros, his marriages to the daughters of the sky and earth, the children born of these unions, the family and social order of the Oghuz, his ascension as a khagan, and the wars he fought all contain elements that can be examined in terms of political philosophy.

This study has a two-fold purpose. The first is to present examples that reflect the traces of Turkish culture in al-Farabi's philosophy, particularly in his understanding of politics. In other words, it aims to explore ancient Turkish culture, with a focus on the Oghuz Khagan Epic, in terms of the intellectual foundations of al-Farabi's political philosophy. Al-Farabi, as a Turkish philosopher who lived during the transitional period between the pre-Islamic and post-Islamic eras, is a remarkable figure who embodies the synthesis of these two cultural heritages, presenting this fusion in its entirety.

Secondly, this study aims to provide a philosophical evaluation of the Oghuz Khagan Epic within the context of the relationship between philosophy and epic. There exists a significant connection between epic and philosophy, particularly in the realm of "subject matter." In particular, there are similarities in the "problems" addressed in both fields. These issues, which fall within the scope of philosophy, were previously explored by narrative genres with a mythological dimension, such as epics and legends. Many problems related to metaphysics, physics, morality, and politics are subjects of deep philosophical interest, and they are also central themes in these ancient narratives.

Based on this foundation, this study examines the issue of state and ruler in the Oghuz Khagan Epic and the philosophical framework by first discussing the basic concepts related to the main subject of the study, namely epic and philosophy. We particularly focused on the relationship between epic and philosophy. Following this, we compared the Oghuz Khagan Epic and al-Farabi's philosophy concerning the issue of state and ruler, which is the central theme of our discussion.

As a result, it has become evident that there is a profound closeness, beyond mere similarity, between al-Farabi's thoughts and the Oghuz Khagan Epic. This closeness suggests that traces of the environment in which al-Farabi was born and raised—namely, Turkish culture—are present in his philosophy. It demonstrates that al-Farabi was influenced by the ancient Turkish understanding of politics while developing his own philosophical views on the state and ruler. From another perspective, this study also facilitated a comparison between mythological thought and philosophical thought. Since epics inherently possess a mythological nature, the Oghuz Khagan Epic portrays Oghuz Khagan's marriages, birth, and battle with the rhinoceros in a mythological context. Through this study, the mythological elements within the Oghuz Khagan Epic have been clarified and analyzed using philosophical concepts and frameworks.

Giriş

İnsan toplum halinde bir kültür çevresinde yaşayan, düşünme ve konuşma yeteneği olan, evreni bütün olarak kavrayabilen, bulguları sonucunda değiştirebilen ve biçimlendirebilen aktif bir varlıktır.¹ Bu aktivitesi sayesinde bilim, felsefe, sanat, teknik gibi ürünler ortaya koyabilmektedir. İnsanın bütün bunları yapması onun toplumsal bir varlık olma özelliği ile yakından ilgilidir. Zira insan bütün bu yapıp etmelerini ancak sosyal birlik ve devlet kurma yeteneğine borçludur.² Nitekim Fârâbî de bu duruma dikkat çeker ve o, insanın sosyal bir varlık olarak doğasında bulunan yetkinleşme ihtiyacını toplum içerisinde gerçekleştirebileceğini söyler. Ona göre insan, işlerinin zorunlu olanlarını yapmayı ve bunlardan en üst düzeye çıkmayı, ancak bir yerde topluluklar halinde bulunmasıyla başarabilir.³

Görünen o ki insan ihtiyaçlarını tek başına sağlayamaz. Zorunlu ihtiyaçları gidermek için insanların bir araya gelmesi gerekmektedir. Bu durum onun varlık koşuludur. İşte bu bir araya gelme elle-tutulur, gözle görülür somut bir “sosyal birliği” meydana getirmektir. İnsanın doğasındaki yetkinleşme ihtiyacı bu sosyal birliğin içerisinde gerçekleşebilir.⁴

Demek ki insanın varlık koşulları arasında devlet ve toplum önemli bir yer tutar. Fakat insanların toplum halinde ve sosyal birlik içerisinde yaşamaları bir dizi siyasi problemi beraberinde getirmektedir. Devletin kaynağı, oluşumu, doğası, amacı, önemi, yönetimi gibi problemlerin yanı sıra adalet, eşitlik, özgürlük, haklar, mülkiyetler gibi temel kavramlar siyaset biliminin ve siyaset felsefesinin üzerinde durduğu önemli sorunlar olmuştur.⁵ Bu konuda kafa yormuş önemli şahsiyetlerden biri de Fârâbî’dir. O eserlerinde ideal toplum ve devlet yapısından bahsettikten sonra böyle bir toplumun başına geçmesi gereken yönetici hakkında detaylı bilgiler vermektedir.

İnsanlar başlangıçta bu ve benzeri birçok problemi kendilerince üretmiş

¹ Türk Dil Kurumu, “İnsan” (www.tdk.gov.tr, 23 Ekim 2024).

² Takıyettin Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi* (Ankara: Doğu Batu Yayınları, 2015), 288-289.

³ Fârâbî, *İdeal Devlet*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023), 97.

⁴ Zübeyir Saltuklu, *Fârâbî 'de Siyaset ve Demokrasi* (Kayseri: Fenomen Yayınları, 2017), 40.

⁵ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 1999), 777.

oldukları mitolojilerle ve inanca dönüştürdükleri tecrübelerle çözmeye çalışmıştır. Buna göre felsefenin de ilgi alanına giren birçok problem mitoloji ve din aracılığıyla açıklanmıştır.⁶ Bu bağlamda mitolojik anlatı türüne giren efsaneler ve destanlar birçok konuda olduğu gibi ait olduğu toplumun siyasi düşüncesi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Nitekim Bahaeddin Ögel'e göre devlet fikri ve anlayışı, ananelerin ve dinsel inançların temelinde yatar. Mitolojiler ve efsaneler ise bu devlet fikrine kendi karakteristik yapısına uygun olarak açıklık getirir ve devlet anlayışını sembollerle anlatır.⁷

Türk destanları arasında önemli bir yere sahip olan Oğuz Kağan Destanı toplumun sosyal panoramasını aksettiren birçok motife sahiptir. Bu motifler eski Türklerin siyasi, iktisadi, tarihî ve medeni hayatları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Şu halde yukarıda belirtilen siyasi sorunlar ışığında Oğuz Kağan Destan'ından fikirler edinilebilir.

Oğuz Kağan Destanı'nın İslâm'dan önce ve sonra olmak üzere farklı türlerde varyantları bulunmaktadır. Bunlardan ilki Uygur harfleri ile yazılmış ve İslâm öncesi kültürü yansıtan varyanttır. Bu varyantın özgün şekli Paris Milli Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Destanın ikinci şekli, Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî'nin *Câmi'ü'l-tevârîh* adlı eserin ikinci bölümünde yer almaktadır. Arap harfleriyle Farsça yazılmış bu eser İslami varyantların birincisidir.⁸ Zeki Velidi Togan'ın *Oğuz Destanı* çalışması bu eserin ilgili bölümünün tercüme ve tahlili üzerinedir.⁹ Son olarak üçüncü varyant ise Ebûlgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkime* adlı eserindeki rivayettir. Bu rivayet adeta bir "Oğuzname" metni sunmakta, eserde Oğuz Kağan ve neslinden, Türk damga ve ongun kuşlarından bahsetmektedir. Bu eserde dili Doğu Türkçesi olup Arap harfleriyle yazılmıştır.¹⁰

Söz konusu bu türler arasında çalışmamıza konu olanı ise Uygurca yazılmış destandır. Bu destanda neredeyse İslâmiyet'ten hiçbir iz yoktur. Destanın başından, ortasından ve sonundan bazı bölümler kaybolmuştur.¹¹ Buna rağmen İslâm öncesi Türklerin sosyokültürel yapısını aksettiren birçok motifi içinde barındırmaktadır. Oğuz Kağan'ın doğuşu, çocuklu-

⁶ Hacı Ömer Özden - Osman Elmalı, *İlkçağ Felsefe Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2018), 18.

⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi 1 (Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010), 269.

⁸ Osman Fikri Sertkaya, "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Mülahazalar", *Türk Dili Araştırmalar Yıllığı-Belleten*, 40 (1992), 9.

⁹ Tuncer Baykara, "Togan, Ahmet Zeki Velidi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 41/210.

¹⁰ Mustafa Kafalı, "Ebûlgazi Bahadır Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 10/359.

¹¹ Ögel, *Türk Mitolojisi 1 (Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar)*, 128.

ğu, gençliği, bir gergedan öldürmesi, göğün ve yerin kızlarıyla evlenmesi, bu evlilikten doğan çocukları, Oğuz'un aile ve toplum düzeni, kağan oluşu, yaptığı savaşlar siyaset felsefesi açısından değerlendirilecek birçok konuyu bünyesinde taşımaktadır. Bu sebeple genel olarak destanlar ve özel olarak Oğuz Kağan Destanı birçok açıdan bilimin, sanatın, edebiyatın inceleme konusu olmuştur. Ancak destanların felsefî yönünü, zihniyet özelliğini ortaya çıkaracak çalışmaların yetersiz olduğu görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında Oğuz Kağan Destanı'nın felsefî yönden incelemenin alana önemli katkılar sağlayacağı ve benzer şekilde yapılacak çalışmalara ışık tutacağı düşünülmektedir.

Buradan hareketle, bu çalışmada devlet ve hükümdar meselesi üzerinden Fârâbî'nin düşünceleri ve Oğuz Kağan Destanı karşılaştırılacaktır. Böyle bir çalışmada Fârâbî'nin Müslüman bir Türk filozofu olması ve tam da Türklerin İslam öncesi ve İslam sonrası dönemlerinin geçiş safhasında yaşamış olması bu çalışmayı ayrıca anlamlı ve değerli kılmaktadır. Bu bağlamda bu çalışma onun felsefesinde özellikle de siyaset anlayışında Türk kültürünün izlerini yansıtan örnekler sunacaktır. Diğer taraftan da Oğuz Kağan Destanı'nın felsefî yönden değerlendirilmesine imkân sağlayacaktır.

1. Destan'ın Tanımı ve Felsefe ile İlişkisi

Destan kelimesi Türkçeye Farsçadan geçmiştir. Destanın Batı dilindeki karşılığı *epope*dir ve bu kelimenin aslı Yunancadan gelmektedir. Destan, genel bir tanımla toplumu derinden etkileyen tarihî ve sosyal olayları anlatan uzun manzum hikâyelerdir. Daha doyurucu bir tanımla ise destan, öncele-ri halk arasında tam estetik hüviyetine kavuşmamış olarak ortaya çıkan ve yaygınlık kazandıktan sonra daha çok manzum bazen de mensur olarak yazıya geçirilen, bir milletin veya kavmin ihtişamlı dönemlerini anılatan kahramanlık hikâyelerine verilen isimdir.¹²

Destanlar, toplumların ortak düşünce ve yaşayışlarının dışı yansımasıdır. Yani aynı şeylere gülen aynı şeylere ağlayan insanların birlikteliğidir. Boratav'a göre destanlar, toplumu geniş ölçüde ilgilendiren olayları konu edinir. Bunlar savaş, salgın hastalık, deprem, sel gibi toplumu derinden etkileyen olaylar ve afetler olabileceği gibi, bir kahramanın başarıları, başkaldırmalar gibi siyasi konular da olabilir.¹³

Destanlar, toplumların yazı öncesi çağlarında oluşmuş uzun soluklu yapıtlardır. O çağlarda hem yaratılış ve dönüşümlere, tanrılara ve çeşitli olağanüstü varlıklara hem de toplumun geçmişine dair bilgiler vermektedir.¹⁴

¹² Turan Karataş, *Ansiklopedik Edebiyat Terimler Sözlüğü* (İstanbul: Yedi Gece Kitapları, 2001), 99.

¹³ P. N. Boratav, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969), 28.

¹⁴ Boratav, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, 38.

Toplum içinde üzerine aldığı görevle ilgili olarak konusunda ve kişilerindeki özellikler, onu birçok anlatı türlerinden ayırırken mitoloji ve efsane gibi türlere yaklaştırır. Özellikle olağanüstülük ve inandırıcılık yönünden mitoloji, efsane ve destan ortak özelliklere sahiptir.

Destanların, mitoloji ve efsanelerle olan ilişkisi bu kadarla sınırlı değildir. Zira mitolojiler ve efsaneler destanlara malzeme olmuş, destanların oluşumunda önemli rol oynamıştır. Mitolojiler ve efsanelerde ele alınan konular destanlar yoluyla sanatsal bir kimliğe bürünmüş, fikirler şiirsel bir dille anlatılmıştır. Ayrıca mitlerle destanlar arasında bazen aynı malzemeyi kullanmak, bazen de konuları değişik oranlarda ve farklı açılardan işlemek bakımından bir kesişme olabilmektedir. Buna göre destan kahramanları, mitlerdeki tanrılar ve birtakım ruhani varlıklarla hayattaki insanlar arasında köprüler kuran kişilerdir.¹⁵

Felsefe ile destan arasında ilişki olabilir mi? İkisi arasında ele aldıkları konular bakımından ilişki kurulabilir. Felsefenin ilgi alanına giren birçok problem daha eski zamanlarda mitoloji, destan, efsane gibi anlatı türlerinde ele alınmıştır. Modern düşüncenin önemli isimlerinde biri olan Vico, fabl olarak adlandırdığı bu tür anlatıları bütün bilimlerin esası olarak kabul eder. Ona göre teoloji, mantık, ahlâk, ekonomi, siyaset, fizik, astronomi, coğrafya ya gibi bilimlere ait ilk örneklerle, bu anlatı türlerinde rastlamak mümkündür.¹⁶ Ancak bu anlatılarda ele alınan konular oldukları gibi benimsenir ve bunlara hiçbir kuşku duymadan inanılır. Çünkü bunlar yalnız inanç konusu olmakta ve bu nedenle de dinlere çok benzemektedir. Oysa felsefe mutlak olarak inanmayı değil, aksine olaylara ve varlıklara eleştirel bir gözle bakmayı ilke edinen, sorgulayan, araştıran ve doğruları herhangi bir dogmadan bağımsız olarak bulmaya çalışan bir alandır.¹⁷ Felsefi düşünce, araştırmaya ve eleştirel bir tavra dayanan düşüncedir. Yani felsefi düşünce, kendisine kadar ulaşan her türlü bilgiyi aklın eleştirici süzgecinden geçirir. Varlıkların niçin olduklarını merak eden, hayatı tüm yönleriyle görmeye çalışan, açık ve sorgulayan bir zihnin ürünüdür. Dolayısıyla her şeyi olduğu gibi kabul eden, merak etmeyen ve kendisine sunulanla yetinen bir insan için felsefenin olması mümkün değildir.¹⁸

Görünen o ki bu karşılaştırmada felsefe ve destan arasında en önemli fark problemlere olan yaklaşım tarzıdır. İnsanlar destanlar yoluyla olayları ve olguları kendi muhayyilelerinde şekillendirip içerisine olağanüstü anlatımlar da katarak aktarırlar. Dili sanatsal bir nitelikte olup şiirselidir. Bu açıdan bakıldığında Vico'nun mitolojiler için kullandığı “şairlerin hikmet

¹⁵ Behcet Necatigil, *100 Soruda Mitologya* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1989), 11.

¹⁶ Giambattista Vico, *Yeni Bilim*, çev. Sema Önal (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2007), 151.

¹⁷ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), 18-19.

¹⁸ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 338-339

ti” ifadesi, burada destanlar için de söylenebilir. Felsefe ise saf düşünceye dayanır ve bir kavram analizinden oluşur ya da kavramsal analiz temeli üzerinde yükselir. Buna göre felsefede önce bilgiler analiz edilir, sonra bu bilgiler kategorize edilerek bir araya getirilir, akıl yürütmelerle yeni bilgiler ve sonuçlar elde edilerek bütüncül bir bilgiye ulaşılır.¹⁹ Şu halde problemler felsefe ve destan yoluyla insanlar tarafından değişik yaklaşımlarla düşünülerek cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Bu durumda bu çalışma başka bir yönden de mitsel düşünceyle felsefi düşüncenin ya da sembollerle kavramların karşılaştırması olacaktır.

2. Oğuz Kağan Destanı ve Fârâbî Felsefesinde Devlet Anlayışı

Eski Türklerde devletin en basit biçimi *il* olarak ifade edilmiştir. Ancak bu sözcüğün başlangıçtaki anlamı “barış” idi. Daha sonraları ise “devlet” anlamına karşılık olarak kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim Orhon yazıtlarında *il* sözcüğü bu ikinci anlamda kullanılmıştır. Sonrasında ise *il* sözcüğü her siyasal topluluğa isim olarak verilmiştir.²⁰

Göktürklerde en yüksek siyasal teşekkülün *il* (devlet) olduğu, bu devletin resmi kaynaklarından açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yani bugünkü anlamda devletin karşılığı olan *il* (devlet), aileden başlayıp sırasıyla, aileler birliği, boylar birliği halklarının, en gelişmiş ve son şekli konumunda bulunmaktadırlar.²¹

Anlaşıyor ki insan toplulukları *il* haline gelene kadar değişik sosyal birlikler içinde teşkilatlanmaktadır. Bu teşkilatlanmaların içinde *il*, yani devlet tam ve yetkin olandır. Fârâbî de *il* düzeyine gelememiş bu toplulukları eksik topluluklar olarak tanımlar. Yani eksik topluluklar *il* adını almamış topluluklardır. Ona göre köylerde, mahallelerde, sokaklarda ve evlerdeki topluluklar eksik topluluklardır. Fârâbî, eksik olmayan tam toplulukları (*il*, devlet) ise üç kısma ayırır. Bunlar küçük, orta ve büyük topluluklardır. Büyük topluluklar birbirleriyle ilişkilerde bulunan ve birbirlerine yardım eden birçok ulustan oluşmaktadır. Orta büyüklükte olanlar, bir tek ulustan meydana gelir. Küçükleri ise bir şehirde bulunan topluluktan oluşmaktadır.²²

Görüldüğü gibi hem eski Türklerde hem de Fârâbî’de devlet, siyasal örgütlenmenin en üst düzeydeki ifadesidir. Buna göre devlet, hukuki ba-

¹⁹ Hacı Ömer Özden, *Felsefeye Giriş* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2024), 33.

²⁰ Ziya Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, haz. Yusuf Çotuksöken (İstanbul: İnkılap Kitap bevi, 2008), 63.

²¹ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015), 177.

²² Fârâbî, *İdeal Devlet*, 98.

kımdan, emretme hak ve yetkisine sahip ve o emri yerine getirme kudreti olan bir yüksek sosyal nizamdır.²³ Toplumu yöneten kurallar ve yasaları belirleme otoritesine sahip bir kurumlar kümesidir. Ekonomi, eğitim, din, hukuk gibi örgütlü ve sürekli kurum ve davranış pratiklerinin bütün bir alanı kapsadığı politik sistemdir.²⁴

Ziya Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi* adlı eserinde eski Türklerdeki devlet anlayışından bahsederken Fârâbî’de olduğu gibi derecelerine göre çeşitli devlet tiplerinin varlığından söz eder. O, bu devlet tiplerini şu şekilde sıralar:

Küçük il, dört oymağın (aşiret) birleşmesinden oluşmuştur.

Orta il, iki küçük ilin birleşmesinden oluşmuştur. Bu durumda oymak sayısı sekiz olmaktadır.

Büyük il, iki orta ilin birleşmesinden oluşmuştur.

En büyük il, iki büyük ilin birleşmesinden oluşmuştur.²⁵

Böyle bir derecelendirmede hem eski Türklerde hem de Fârâbî’de devletin çok mühim bir özelliği ortaya çıkmaktadır. O da devletin toplayıcı ve birleştirici vasfa sahip olduğunu ifade eden cihan hâkimiyeti düşüncesidir. Dünya devleti düşüncesi, Türklerin devlet anlayışının temelinde vardır. Eski Türklerle göre bütün dünyanın insanları, Türk devletinin halkı, Türk hükümdarı ise dünyanın hakanı idi. Hukuk tarihinde bu tür devlet anlayışına “Üniversal Devlet”, bu düşünceye dayanan doktrine de “Universalismus” denir. Aslında “Universe”, dünya, bütün cihanı içine alan mekân anlamına gelir.²⁶ Emel Esin’in verdiği bilgilere göre universalizmin bir din veya bir dünya görüşü olarak başlangıcı milattan önceki binyılda, henüz tamamen Çinleşmemiş olan ve Kuzey Çin’de devlet kuran, Çinlilerin “Chou” dedikleri ve ekseriyeti proto-Türk sayılan boylar dönemindedir.²⁷ Bu düşünce Türk fütihat felsefesinin kaynaklarından biri olup hem destan ve efsanelere, hem tarihî kayıtlara hem de Fârâbî’nin devlet anlayışına yansımıştır. Bu da cihan hâkimiyeti düşüncesinin Türk psikolojisinde derin yer tuttuğunu göstermektedir.²⁸

Destana göre, Oğuz Kağan hükümlürlüğünü ilan etmek için büyük bir “toy” düzenler. Toyda insanlar iyice yiyip içtikten sonra Oğuz Kağan bir açıklama yapar:

²³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998), 248.

²⁴ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 224.

²⁵ Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, 195.

²⁶ Ögel, *Türk Mitolojisi 1 (Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar)*, 274.

²⁷ Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978), 43.

²⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 254.

“Ey benim beylerimle ilimin ey budunu!
 “Sizlerin başınıza, ben oldum artık kağan,
 “Elimizden düşmesin, ne yayımız ne kalkan!
 “Damgamız olsun bize, yol gösteren bir buyan!
 “Alpler olun savaşta, Bozkurt gibi uluyan!
 “Demir kargılar ile olsun ilimiz orman!
 “Av yerlerimiz dolsun, vahşi at ile kulan,
 “Yurdumuz ırmaklarla denizler ile dolsun
 “Gökteki güneş ise yurdun bayrağı olsun.
 “İlimizin çadırı, yukardaki gök olsun,
 “Dünya devletim olsun, halkımız da çok olsun!”²⁹

Görünen o ki Oğuz Kağan “Dünya Hakanı”dır ve yeryüzünün dört bir tarafını idare etmekle görevlidir. Bunun için de o, diğer devlet hükümdarlarından kendisine bağlanmalarını ve itaat etmelerini ister. Bu isteği yerine getirmeyen beylere karşı savaş ilan eder ve akınlar düzenler.³⁰

Oğuz Kağan’ın gördüğü rüya da Türk cihan hâkimiyetine işaretir. Desz tanda anlatıldığına göre Oğuz Kağan rüyasında bir altın yay ve üç gümüş ok görmüştür. Yay güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar uzanmaktadır. Üç gümüş ok da kuzeye doğru kanatlanmış gibidir. Altın yay ve üç gümüş ok hükümlerlik sembolü olup cihan devleti ülküsünü anlatmaktadır. Nitekim Oğuz Kağan’ın gördüğü bu rüyayı yorumlayan vezirin “Yeryüzünün ki hepsi, dolup taşar boyuna” sözü bunu destekler niteliktedir.³¹

Destanda Oğuz’un altı oğlunun isimleri de ayrıca cihan hâkimiyeti düşüncesine işaret eden başka bir örnektir. Destana göre Oğuz Kağan biri gökten, diğeri yerden doğan iki kadınla evlenmiştir. Bu birliktelikten isimleri Gün, Ay, Yıldız, Gök, Dağ, Deniz olan altı erkek çocuk dünyaya gelmiştir.³² Her biri “han” unvanını taşıyan bu isimler, kendi adlarının işaretlediği sahanın sorumlularıdır. Bu isimlerden ve sorumlu olduğu sahalardan anlaşılacağı üzere yalnız yeryüzü değil, bütün kâinat Türk idaresine alınmış, Türk töresinin himayesinde birleştirilmiş olmaktadır.³³

Yukarıda ifade edildiği gibi birçok kaynakta belirtilen Türk Cihan Hâkimiyeti düşüncesi Fârâbî’nin düşüncelerinde de görülmektedir. Fârâbî burada cihan, yeryüzü, dünya kelimelerine karşılık olarak “ma’mure” söz-

²⁹ Ögel, *Türk Mitolojisi 1 (Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar)*, 118.

³⁰ Ögel, *Türk Mitolojisi 1 (Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar)*, 118.

³¹ Ögel, *Türk Mitolojisi 1 (Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar)*, 126.

³² Ögel, *Türk Mitolojisi 1 (Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar)*, 117-118.

³³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 254-255.

cüğünü kullanmıştır. Onun oturulabilir dünyanın tamamında bütün milletlerin bir araya gelmesi olarak tanımladığı “büyük toplum”, “cihan devleti” düşüncesine çok yakındır.³⁴ Fârâbî büyük toplumun hükümdarını tıpkı yazıtlarda ve Oğuz destanında olduğu gibi oturulan dünyanın tümünün hükümdarı olarak kabul eder.³⁵

İbrahim Kafesoğlu, hem destanda hem de Fârâbî’de görülen cihan devleti düşüncesinin biri teorik, diğeri uygulama olmak üzere iki cephesinin olduğunu belirtir. Teorik cephesi, o zamanki dünyanın Türklerce bilinen durumuna göre değerlendirilmiş şekli ile bütün dünyanın Türklerin kutsal hükümlerinin tâbii sayılmasından ibarettir. Uygulama cephesi ise, “güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar” her tarafı Türk idaresi altına alma imkânlarının aranması ve zorlanmasıdır. Oğuz Kağan’ın kendini “Dünya Hakanı” olarak tanıtmaya teorik cepheyle, gerçekleştirdiği akınlar ise uygulama cephesiyle ilgilidir. Bu anlayış Hunlardan Uygurlara, Selçukludan Osmanlıya hemen hemen bütün dirayetli Türk devlet adamlarınca “yerine getirilmesi gereken vazife” olarak kabul edilmiştir.³⁶

Fârâbî ve eski Türklerin devlet modelinin başka bir ortak özelliği de devletin toplumun mutluluğunu sağlamada önemli bir araç olarak görülmesidir. Fârâbî’ye göre insan kendi varlığını devam ettirmek ve en üstün mükemmelliğini elde etmek için birçok şeye muhtaçtır. Onun bu ihtiyaçlarını tek başına karşılaması mümkün değildir. Aksine bunun için o, her biri kendisinin özel bir ihtiyacını karşılayacak birçok insana muhtaçtır. Bundan dolayı, insan sahip olduğu tabii yaratılışının kendisine verilmesinin gayesi olan mükemmelliğine, ancak birbiriyle yardımlaşan birçok insanın bir araya gelmesiyle ulaşabilir. Bu insanlardan her biri diğer her birinin özel bir ihtiyacını karşılar. Böylece herkesin varlığını devam ettirmek ve mükemmelliğe erişmek için muhtaç olduğu şeyler sağlanmış olur. İşte insanların bir araya gelerek eksik ya da tam topluluklar getirmesinin nedeni budur. Ancak en üstün iyilik ve en büyük mükemmelliğe şehirde (devlet) ulaşılabilir, şehirden daha eksik olan bir toplulukta ulaşamaz.³⁷

Eski Türklerde *il* deyiminin devlet manasının yanında “barış” manasını ifade ettiğini söylemiştik. *İl* kelimesinin bu iki manası, eski Türklerde “barış” ile “devlet” arasında bir bağın olduğuna delil olmaktadır. Buna göre eski Türklerde *il*, barış dini denilebilecek bir din sistemidir. Bu sistemle boylar arasında savaş, soylar arasında kan davası yasaklan-

³⁴ Fârâbî, *İdeal Devlet*, 97.

³⁵ Fârâbî, *İdeal Devlet*, 107.

³⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 254.

³⁷ Fârâbî, *İdeal Devlet*, 97-98.

mıştır.³⁸ Devletin kurulmasında güdülen gaye de yeryüzünde huzur ve refahı sağlamaktır. Ayrıca, maksadın insanlar arasında barışı kurmak ve sürdürmek olduğuna dair ifadeler tarihî belgelerde de rastlanılmaktadır. Kağan devlet yoluyla halkının huzurunu ve mutluluğunu amaçlamaktadır. Nitekim Bilge Kağan Orhon yazıtlarında halkının huzuru ve refahı için çalıştığını, onları yoksulluktan kurtarıp zengin yaptığını, devletin sınırlarını büyüttüğünü ve halkını çoğalttığını söyler.³⁹ Destanda anlatıldığına göre Oğuz Kağan'ın oğullarıyla yaptığı konuşmada “dostların yüzünü güldürdüm” sözü, onların mutluluğu için çabaladığını ve bunun da neticesini aldığını göstermektedir.⁴⁰

Fârâbî felsefesiyle eski Türklerdeki devlet anlayışında görülen ortak özelliklerden biri de evren modelini devlet teşkilatına yansıtma fikridir. Buna göre Fârâbî, erdemli şehri ve bu şehrin yönetilmesini evrendeki düzenden hareketle açıklamaya çalışır. Nasıl ki evrende varlıkların İlk Sebep yani Tanrı'dan başlayıp ilk madde ve dört unsurda son bulan mertebeli bir yapı varsa siyasi ve içtimai hayatta da üstten aşağı giden hiyerarşik yapı mevcuttur.⁴¹ Tanrı ile evren arasındaki ilişkinin bir benzeri yönetici ve devlet arasında da görülmektedir. Yani yönetici tıpkı evren modelinde olduğu gibi devletin tepesinde olup bu hiyerarşik yapı içerisinde yönetmektedir.

Evren anlayışının devlet teşkilatına yansıtma fikri İslâmiyet öncesi Türklerde de görülen bir özellikti. Bu anlayışa göre evrendeki varlıklar, gökten itibaren sıralanıyor, yeryüzünde de, sağa ve sola doğru dağılıyordu.⁴² Bu durum devletin ve toplumun tertiplenmesinde de aynen kendini gösteriyordu. Örneğin Hunlara bakıldığında devletin idari kademelerinde en yüksek rütbeye hükümdar sahip olup Shan-yü/Cahan-yü ünvanını taşırdı. Ondandır en büyük memuriyet ünvanları şu şekilde idi: Sol Hsien (Bilge) prensi, Sağ Hsien (Bilge) prensi, Sol Ku-li prensi, Sağ Ku-li prensi bunlara dört köşe (bucak/taf) denir. Bundan sonraki memuriyet ünvanları da sol ve sağ büyük generaller, sol ve sağ büyük Tu-wei'ler, sol ve sağ büyük T'ang-hu'lar şeklinde sıralanırdı.⁴³ Destanında Oğuz da sol-sağ prensibine uygun olarak ülkesini paylaştırmaktadır. Yönetmesi için ülkenin doğusunu Gün, Ay ve Yıldız'a, batısını ise Gök, Dağ ve Deniz'e vermiştir.⁴⁴

³⁸ Ziya Gökalp, *Türk Devletinin Tekâmülü*, haz. Kazım Yaşar Koprman (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), 9.

³⁹ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (İstanbul: Simurg Yayınevi, 1998), 37.

⁴⁰ Ögel, *Türk Mitolojisi 1 (Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar)*, 127.

⁴¹ Ebû Nasr el-Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat*, çev. Mehmet S. Aydın - Abdulkadir Şener - Ramî Ayas (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2012), 90.

⁴² Ögel, *Türk Mitolojisi 1 (Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar)*, 277.

⁴³ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 83.

⁴⁴ Ögel, *Türk Mitolojisi 1 (Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar)*, 126.

Demek oluyor ki Fârâbî’de olduğu gibi Oğuz Kağan Destanı’nda da hiyerarşik bir düzeni gösteren devlet memuriyeti vardı. Burada önemli olan evrende olduğu gibi devlet ve siyasal düzlemde bütünlüğün, uyumun ve ahengin sağlanmasıdır. Bunun için de toplumdaki tüm fertlerin ortak bir amaç üzerine hareket etmesi ve bu amacın gerçekleşebilmesi için de her bireyin üzerine düşeni yapması gerekmektedir. Fârâbî, erdemli şehri tanımlarken şu ifadeleri kullanır: “Halkı en uzak/en son mutluluk olan son yetkinliğe ulaşmada birbiriyle yardımlaşan şehirdir.”⁴⁵ Destanda da kazanılan savaşlarda herkesin görevini çok iyi yaptığı özellikle bazı komutanların buluşları savaşların kazanılmasında önemli rol oynadığı vurgulanmaktadır.

Bütün bu anlatılanlardan hareketle devletin “en yüksek ilkelere sahip erdemli siyaset”, “iyi ve iradi bir hiyerarşiye sahip siyasi düzen”, “gerçek mutluluğa ulaşmak için yardımlaşma”, “kanuni hâkimiyet”, “süreklilik ve kararlılık”, “ilk başkanın amacını gütmeye” “cihan hâkimiyeti” gibi yüksek ilkelere sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶ Bu ilkeler Fârâbî’nin felsefesinde görülen ve köklerini eski Türk devlet anlayışında bulabileceğimiz ilkelere aittir.

3. Oğuz Kağan Destanı ve Fârâbî Felsefesinde Hükümdar Anlayışı

Liderlik meselesi siyaset felsefesinin üzerinde durduğu önemli problemlerden biridir. Toplumsal hayat için devletin varlığını gerekli görenler arasında “kimin yönetmesi gerektiği” meselesi önemli bir tartışma konusu olmuştur.⁴⁷ Bu konuyla ilgili olarak Oğuz Kağan Destanı’nda ve Fârâbî’nin siyaset felsefesinde önemli bilgiler bulunmaktadır. Buna göre gerek Oğuz Kağan gerek Fârâbî tüm toplumlara örnek olabilecek ideal bir lider profili sunmaktadır. Oğuz Kağan Destanı’ndaki Oğuz karakteri Türk devlet liderleri için nasıl örnek bir şahsiyetsen Fârâbî’nin İlk Başkan (reisü’l evvel) olarak ifade ettiği erdemli şehrin yöneticisi de sonrasında gelecek liderlere örnek bir profildir.

Fârâbî devlet düzeninin içinde liderin rolünü ve önemini ifade etmek için insan bedenindeki “kalp” üzerinden bir metafor yapar. Buna göre “kalp” insan bedeninde nasıl bir pozisyona sahipse yönetici de toplum içinde o derece hayati bir öneme sahiptir. Kalp (meydana gelen ilk organ olarak) diğer tüm organların varlığının ve kuvvetlerinin meydana gelişinin ve onların kendilerine özgü varlık sırası içinde ortaya çıkışlarının nedenidir. Bu organlardan biri bozulduğunda bozukluğun giderilmesini sağlayan da yine kalptir. İşte hükümdar da tıpkı kalp gibi devletin başı olup toplumu bir tertip içinde düzenler. Dolayısıyla o toplumların meydana geliş nedenidir. Toplum içinde ortaya çıkacak bozuklukların giderilmesinde de en başta sorumluluk alacak odur.⁴⁸

⁴⁵ Ebû Nasr el-Fârâbî, *Fusulün Müntezeza (Seçilmiş Fasıllar)*, çev. Yaşar Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2022), 50.

⁴⁶ Saltuklu, *Fârâbî’de Siyaset ve Demokrasi*, 72.

⁴⁷ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Vadi Yayınları, 1996), 158.

⁴⁸ Fârâbî, *İdeal Devlet*, 101-102.

Şimdi Fârâbî'ye göre yönetici, bedendeki kalp, (evrendeki Tanrı gibi tabii olarak bizatihi) ve özel nitelikleri açısından en yetkin ve mükemmel olup diğer insanlarla ortak olduğu konularda onların en değerlisidir.⁴⁹ Bu nedenle hakiki hükümdar, başka bir kimsenin hiçbir işte kendisini yönetmesine asla gerek duymayan kişidir. O, bilim ve marifeti gerçek anlamda elde etmiştir. Yapmak zorunda kaldığı işlerin her birini iyice anlayabilecek güçtedir. O, öğrettiği her şeyde başkalarına iyi rehber olabilecek, başkalarını yapabilecekleri işte çalıştıracak, mutluluğa giden bütün işleri belirleyecek, tanımlayacak ve değerlendirecek güce de sahiptir.⁵⁰ Hükümdar, hükümdarlık becerisiyle, şehirleri yönetme sanatıyla ve ne zaman olursa olsun, herhangi bir şehre riyaset etmekle karşı karşıya geldiğinde hükümdarlık sanatını kullanmaya yönelik kudretle hükümdardır.⁵¹

Türklerde yönetici vasfında olanları derecelerine göre üç büyük kademeye ayırmak mümkündür. Bunlar arasında ilk olarak “Beğ” kabul edilebilir ki bu da yöneticiliğin temel özelliklerine sahiptir. Devlet teşkilatı, “Beğ”de çekirdek olarak mevcut olmakla birlikte, asıl “Han” ile ortaya çıkmaktadır. “Han” olan bir kişi, önemli ve üstün özellikleriyle, öteki Türklerin de başında olabilmektedir. “Beğ”ler mahalli yönetici kabul edildiğinde böylesi durumlarda Türk devletinde, iki büyük kademe görülür. Önce Han’ın sorumlu olduğu devlet, sonra da “hakan=kağanın” başta bulunduğu teşkilattır. Çünkü “Han”, çoğu zaman “hakan=kağan” idaresinde daha geniş bir devlet düzenine, eşit fakat daha alt kademede bir parça olarak da katılabilmektedir.⁵² Destanda bazı devlet liderlerinin Oğuz Kağan ve devletine bağlanması bu durumu en iyi şekilde açıklamaktadır.

Fârâbî'nin yukarıda belirttiği hükümdarın üstün ve ayrıcalıklı konumunu, Oğuz Destanından da çıkarmak mümkündür. Nitekim destan dikkatli bir şekilde incelendiğinde nitelik açısından Oğuz Kağan'ın toplumdaki bireylerin tümünden daha üstün olduğu anlaşılmaktadır. Onun doğumu, çocukluğu, gençliği, evliliği ve savaşlarda orduyu sevk ve idare etme şekli gösteriyor ki Oğuz Kağan diğer insanlarla kıyaslandığında bedenen ve ruhen çok daha güçlü, nitelikli ve ayrıcalıklı bir yapıya sahiptir. Orhon Kitâbeleri'nde de hükümdarın, yeryüzünü ve üzerindeki insanları idare edebilmek için insanoğlunun üzerinde konumlandığından bahsedilir.⁵³

⁴⁹ Fârâbî, “Erdemli Şehir Halkının Görüşleri (Kitabü Arai ehli'l-medineti'l-fazıla)”, çev. Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, haz. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2022), 141.

⁵⁰ Ebû Nasr el-Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat*, 85.

⁵¹ Ebû Nasr el-Fârâbî, *Fusulün Müntezea (Seçilmiş Fasıllar)*, 54.

⁵² Tuncer Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001), 162.

⁵³ Tekin, *Orhon Yazıtları*, 63.

Fârâbî'ye ve Oğuz Kağan Destanı'na göre hükümdarın, diğer insanlardan daha üstün bir konuma gelmesini sağlayan bazı nitelikler vardır. Bu niteliklerden biri hükümdarın savaşçı bir kimliğe sahip olmasıdır. Zira cihan imparatorluğu için sınırların genişlemesi, halkların çoğalması gerekir. Bunun için savaşlar ve fetihler kaçınılmaz yoldur. Dolayısıyla böyle bir imparatorluk için cesur, yiğit ve güçlü lidere ve orduya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yüzden de Fârâbî'ye göre hükümdarın bedenen cihat yapmaya yönelik kudret ve bedeninde onu cihada ilişkin şeyleri yerine getirmekten alıkoyacak herhangi bir şeyin olmaması gerekmektedir.⁵⁴ Bunun için de organlarının tam olması ve organların işlevlerini yerine getirebilecek güçte olması gerekir. Yani hükümdar, organlarından herhangi biriyle bir işi başarmak istediğinde bunu kolayca yerine getirebilmelidir. Yapılması gerektiğini düşündüğü şey konusunda azimli ve kararlı davranmalı, korkmadan ve gevşeklik göstermeden cesur bir şekilde onu gerçekleştirmelidir.⁵⁵

Destana bakıldığında Oğuz Kağan'ın doğumu ve gençliğini konu alan bölümlerde onun bedenen ve ruhen savaşçı bir kimliğe sahip olduğu ve bu yönüyle de diğer insanlardan çok daha farklı ve üstün olduğu vurgulanmaktadır. Yüz renginin gök mavisi, ağzının kıpkızıl, benzinin ateş gibi, gözlerinin al al ve saçlarının ve kaşlarının kapkara olduğu anlatılmaktadır. Yine diğer bütün çocuklardan çok farklı bir gelişim gösterdiği, daha bebekken anne sütü içmediği, yerine pişmiş et yiyip şarap içtiği, ansızın dile gelip konuşmaya başladığı ve kırk günlükken yürüdüğü anlatılır.⁵⁶ Oğuz Kağan'ın fiziki yapısını anlatmak için de kurt, ayı, samur ve boğa gibi hayvan motifleri kullanılmıştır.

Ökü z ayağı gibi, idi sanki ayağı!

Kurdun bileği gibi, idi sanki bileği!

Benzer idi omuzu, tıpkı samurunkine!

Göğsü de yakın idi, koca ayınunkine!

Bir insan idi, fakat tüylerle dolu idi!

Vücudunun her yeri, kıllarla dolu idi!

Güder at sürüleri, tutar atlara biner!

Daha bu yaşta iken, çıkar avlara gider!

Geceler günler geçti, nice seneler doldu!

*Oğuz da büyüyerek, yahşi bir yiğit oldu!*⁵⁷

İslâmiyet öncesi Türk inancında bu motiflerin özel anlamları vardır

⁵⁴ Ebû Nasr el-Fârâbî, *Fusulün Müntezea (Seçilmiş Fasullar)*, 76.

⁵⁵ Fârâbî, *İdeal Devlet*, 107-108.

⁵⁶ Ögel, *Türk Mitolojisi 1 (Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar)*, 115.

⁵⁷ Ögel, *Türk Mitolojisi 1 (Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar)*, 115.

ve çeşitli değerlere karşılık gelmektedir. Bu bağlamda söz konusu motifler gücü, yiğitliği, cesareti ve hükümdarlığı simgelemektedir. Eski Türk inancında boğa ve onun yüksek coğrafi bölgelerde yaşayan tüylü cinsi olan kotuz, kuvvet ve kudret timsali olduğundan aynı zamanda hükümdar ya da hükümdarlık simgesi ya da ongunu ifade etmektedir.⁵⁸ Yine eski Türk inancında kurdun devlet ve hükümdarlık gibi unsurların simgesi olduğu, gök ve yer unsurlarıyla ilgili çeşitli anlamlar kazandığı görülmüştür. Çin kaynaklarında kurdun egemenlik ve yiğitlikle ilişkisi hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bir Çin yıllığında Türklerle ilgili olarak sancaklarının başına altından kurt başı taktıkları belirtilir.⁵⁹

Destanda Oğuz Kağan'ın cesaretini, yiğitliğini ve savaşçı yapısını anlatan başka bir olay da onun gergedan olarak bilinen büyük bir canavarı öldürmesidir. Destana göre Oğuz'un yaşadığı yerde çok sayıda nehir ve ırmağı olan, çok sayıda hayvan ve kuşun yaşadığı büyük bir orman bulunmaktadır. Aynı zamanda bu ormanda insanlara maddi ve manevi birçok zararı dokunan çok büyük bir gergedan yaşamaktadır. Bu gergedan, insanları öldürmekte, sürülere ve atlara saldırmaktadır. Derken bir gün Oğuz Kağan, kargısını, kılıcını, kalkanını ve okunu alarak ormana gider ve gergedanı öldürür. Böylece insanları büyük bir ıstıraptan kurtarır.⁶⁰ Yine destanın devamında Oğuz Kağan ve ordusunun, halkları çoğalsın ve toprakları genişlesin diye pek çok akınlar düzenlediği de anlatılmaktadır. Oğuz Kağan azmi, kararlılığı ve cesaretiyle girdiği bu savaşların hepsinden zaferle ayrılmıştır.⁶¹

Yine Fârâbî'nin savaşçı ve savaş sanatıyla ilgili sözleri üzerinden Oğuz Kağan'ı değerlendirmek mümkündür. Fârâbî gerçek savaşçıyı ve savaş sanatını şöyle tarif eder:

“İnsanın yaratılışında gaye olan mutluluğu kendisiyle elde edecekleri işe boyun eğmeyen şehirleri ve milletleri boyun eğdirmek için, ordular düzenleyip yürütmede, savaş aletlerinden ve savaşçılardan faydalanmada kendisine üstünlük veren kuvvettir, nesnedir. Zira her varlık, son olgunluğu elde etmek için yaratılmıştır ve varlık düzeninde kendine has olan yere uygun başarı gösterebilecek durumdadır. Bu olgunluktan insana ayrılan en üstün mutluluk denir ve bu, her insana insanlık düzenindeki yerine göre, kendi nevi olan insana özgü olan en yüksek mutluluktur. Bu maksadı güden savaşçıdır ve bu maksadı güden savaş sanatı da adil ve erdemli savaş sanatıdır.”⁶²

⁵⁸ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002), 145.

⁵⁹ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, 134-135.

⁶⁰ Ögel, *Türk Mitolojisi 1 (Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar)*, 116.

⁶¹ Ögel, *Türk Mitolojisi 1 (Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar)*, 119-125.

⁶² Fârâbî, *Mutluluğu Kazanma (Tahsilü's-Sa'ade) Eflatun Felsefesi ve Aristo Felsefesi*, çev. Hüseyin Atay (İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 2004), 48.

Fârâbî'nin bu tarifi destandaki Oğuz Kağan için çok uygun görünmektedir. Zira Oğuz Kağan, büyük bir orduya sahip güçlü ve dirayetli bir komutandır. Halkının mutluluğu ve refahı için çok sayıda akınlar düzenlemiş, boyun eğmeyen şehirleri ve milletleri kendine bağlamıştır. Yine o, savaş aletlerinden ve savaşçılardan en iyi şekilde yararlanmıştır. Çünkü o, liyakat sahibi, tecrübeli ve akıllı komutanlarının fikirlerinden istifade etmesini bilmiştir. Denizleri aşmak için sandalların ve ordunun hızlı hareketi için arabaların yapılması buna örnek verilebilir.⁶³

Fârâbî felsefesinde ve Oğuz Kağan Destanı'nda liderlerin savaşçı kişilikleri dışında bilgili, akıllı ve zeki kişiler olması gerektiği de vurgulanmaktadır. Buna göre liderler geniş ve derin bilgi sahibi olup bunu en doğru ve yararlı biçimde kullanan kişilerdir. Olayları erdem ve bilgiden gelen bir üstünlükle değerlendirmektedirler. Fârâbî'ye göre lider çok uyanık ve zeki olmalıdır. En ufak bir işaret gördüğünde bile, bu işaretin ne anlama geldiğinin hemen farkına varmalıdır. Ayrıca zihninden geçenleri tüm açıklığıyla ortaya koyabilecek derecede güzel konuşmalıdır.⁶⁴

Eski Türklerde savaşçı olmanın yanında bilgelik de liderde bulunması gereken başlıca özelliklerden biridir. “Bilgelik”, Büyük Hun Devleti'nden beri hükümdarlar için özenilen bir özellik idi. Mete Han'ın sağında ve solunda, Çinlilerin “üsen-wang” diye tercüme ettikleri, bilge prensler yer alıyordu. Hunların bu ünvan ve memuriyetleri, Göktürk Devleti'nde de devam ediyordu. Bilge Kağan, kağanlık tahtına oturmadan önce, böyle bir “Bilge Prens” idi. Kendisi kağan olunca, yerine ünlü kardeşi Kültegin “Büge Prens”liğe tayin edildi. Öyle anlaşılıyor ki “Bügelik”, bütün iyi ve büyük Türk kağanları için müşterek bir ünvan olarak kullanılmaktaydı.⁶⁵ Destanda Oğuz Kağan'ın gergedanı öldürmek için yaptığı tuzak onun ne kadar da akıllı ve zeki olduğunu göstermektedir. Ayrıca Tanrı'nın ona yardım etmek ve yol göstermek için gönderdiği bozkurtun hareketlerinden çıkarımlar yapması, Fârâbî'nin liderin işaretlerden anlam çıkarması yaklaşımına güzel bir örnektir. Ayrıca Oğuz Kağan'ın cihan hâkimiyeti ülküsü altında halkını bir çatı altında toplaması, onun güzel konuşmasına bağlı olarak ikna kabiliyetinin güçlü olduğunu göstermektedir.

Fârâbî'ye göre bilge liderlerin başka bir özelliği de ilmi sevmeleri ve desteklemeleridir. Ancak bu sayede ilmin zorluklarına katlanır ve bunun doğurduğu yorgunluktan şikâyet etmezler.⁶⁶ Toplumun erdemli bir hale dönüşmesi ancak bu sayede mümkün olur. Bu hale dönüşmemiş devletleri ve toplumları da bilgisiz ve cahil olarak nitelendirir.⁶⁷ Oğuz Kağan'ın da

⁶³ Ögel, *Türk Mitolojisi 1 (Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar)*, 119-125.

⁶⁴ Fârâbî, *İdeal Devlet*, 108.

⁶⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişim Çağları* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), 64.

⁶⁶ Fârâbî, *İdeal Devlet*, 107-108.

⁶⁷ Fârâbî, *Es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat*, 94-95.

savaşlarda buluşlarıyla zafere ulaşmada kilit rol oynamış komutanlarını şerefliendirmesi ve ödüllendirmesi, onun ilmi seven ve destekleyen bir kişi olduğunu gösterir.

Fârâbî'nin bütün bunların yanında hükümdara attığı önemli başka bir nitelik de “erdem”dir. Nitekim o, “hükümdarlık mesleğinin fiili” olarak tanımladığı siyaseti, temelde erdemli ve erdemsiz olmak üzere ikiye ayırmaktadır.⁶⁸ O erdemli siyaseti dünya ve âhirette mutluluğu yakalamanın anahtarı olarak görür. O şöyle der:

“Erdemli siyaset öyle bir siyasettir ki yönetici onunla, erdemin, ancak onun vasıtasıyla erişebileceği bir türüne erişir ve o, insanın erişmesinin mümkün olduğu erdemlerin en büyük olanıdır. O, yönetilenleri de hem dünyevi hayatlarında hem de ahiret hayatında ancak onun vasıtasıyla erişilebilir olan erdemlere eriştirir. Onların dünyevi hayatlarına ilişkin olarak o, onların bedenlerinin, onların her birinin tabiatının kabul edebileceği en üstün heyete sahip olmasıdır. Onların nefslerinin en iyi halde olmasıdır ki bu sayede şahıslara ait her bir nefsin tabiatı ve kuvveti, ahiret hayatında mutluluğun sebebi olan erdemleri elde etme imkânına sahip olur. Onların geçimlerinin, başkalarına ait bütün hayat ve geçim sınıflarından daha hoş ve daha lezzet verici olmasıdır.”⁶⁹

Fârâbî, *Tahsilü's-saade* adlı eserinde de mutluluğun anahtarı olarak gördüğü erdemleri nazarî erdemler, düşünce erdemleri, ahlâkî erdemler ve amelî erdemler olmak üzere dörde ayırmaktadır.⁷⁰ Hükümdar bu erdemler üzerinden toplumu tertiplemeli ve devlet içindeki hiyerarşik yapıyı oluşturmalıdır. Buna göre Fârâbî toplumu üstten aşağı şu şekilde sıralar:

En erdemli olanlar; bilgiler, akıl sahipleri ve büyük şeylerde görüş sahibi olanlar,

Din adamları, lisan sahipleri, şairler, sanatçılar, kâtipler ve belagatli kimseler,

Muhasebeciler, mühendisler, doktorlar, münecimler ve onların yaptığını yapanlar,

Mücahitler; savaşçılar, koruyucular ve onların yaptığını yapan ve onlardan sayılanlar,

Kazanç sağlayanlar; şehirde para-mal kazananlardır; çiftçiler, çobanlar, tacirler ve onların yaptığını yapanlar.⁷¹

Dikkat edildiğinde erdem türlerinden her biri bir toplumsal sınıfa

⁶⁸ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023), 64.

⁶⁹ Fârâbî, *Fusulün Müntezea (Seçilmiş Fasıllar)*, 122.

⁷⁰ Fârâbî, *Mutluluğu Kazanma (Tahsilü's-Sa'ade) Eflatun Felsefesi ve Aristo Felsefesi*, 66.

⁷¹ Fârâbî, *Fusulün Müntezea (Seçilmiş Fasıllar)*, 76.

karşılık gelmektedir. Hiyerarşik yapının en tepesinde bulunan başkan ise bütün erdemleri kendinde toplamıştır. Buna göre Fârâbî'nin idealindeki erdemli insan, gerçek eğitimci, tam filozof, birinci devlet başkanı, kanun koyucu, melik ve imamdır.⁷²

Eski Türklerde de hakanın alp ve bilge olmasının yanında erdemli olması da gerekir. Oğuz Destanı'nda, Oğuz Kağan'ın doğuşundan söz açılırken şöyle denir: “Gömgök, gök mavisiydi, bu oğlanın yüz rengi”. Türkçede yüz kelimesi insanla ilgili olunca, o zaman manevi bir değer kazanırdı. Buna göre insan yüzü, güzelliği, çirkinliği, kötülüğü, iyiliği, hatta insanın iç âlemini yansıtan bir ayna gibidir.⁷³ Yüz rengini ifade etmek için kullanılan Gök ifadesi de mavi renk anlamındaydı. Sıfat olarak bir isimle kullanıldığında bu renk, o isimin Gök Tanrı ya da gökte olduğuna inanılan ruhlarla ilişkili bir şey olduğunu gösterir. Çeşitli mitolojilerde akıl, idrak, sağduyu, iffet, lekesizlik, sadakat, Tanrı'ya hürmet, barış gibi erdemli davranışların simgesi bu renktir.⁷⁴

Fârâbî ve Oğuz Destanı'na göre hükümdarın böyle niteliklere sahip olması ancak Tanrı'nın sayesinde mümkün olabilmektedir.

“Şanı yüce Allah ona fa'al akıl vasıtasıyla vahyeder. Yüce Allah'ın fa'al akla feyz ettiği şeyleri, fa'al akıl o insanın müstefad aklı araçlığıyla önce edilgen aklına sonra da muhayyile gücüne feyz eder. Fa'al aklın edilgin aklına feyz ettiği şeyler sayesinde o insan tam manasıyla bir bilge (hâkim), filozof ve akıl sahibi (müte'akkil); fa'al aklın muhayyile gücüne feyz ettiği şeyler sayesinde ise ilahi âlemi akleden varlığıyla, gelecekte olacakları bildiren/uyaran bir nebi, tikel varlıkların o andaki durumları hakkında bilgi veren bir haberci haline gelir. İşte bu insan, insanlığın en üst mertebesinde ve mutluluğun en yüksek derecesindedir. Onun nefsi, yukarıda belirttiğimiz gibi, fa'al akılla tam anlamıyla birleşmiştir. Bu insan, mutluluğa götürmesi mümkün olan her fiilden haberdardır. İşte bu, yöneticiliğin ilk şartıdır. Ayrıca bu yöneticinin tüm bildiklerini, karşısındakinin hayal gücünde en iyi şekilde canlandırabileceği bir dil yeteneğine; bunun yanında insanları mutluluğa ve mutluluğa ulaştıracak fiillere en iyi şekilde yönlendirme (irşad) yeteneğine sahip olması gerekmektedir. Bütün bunlara ilaveten bu yönetici, dünya işleriyle ilgilenmesini sağlayacak sağlıklı bir bedene de sahip olmalıdır.”⁷⁵

Eski Türklerde hükümdarlık, yetki ve kudreti Tanrı tarafından bağışlanan karizmatik bir tip olarak kabul edilmiştir. Bu durum da kut tabiri ile ifade edilirdi. Buna göre kut, kişinin devleti yönetmek için gerekli olan

⁷² Fârâbî, *Mutluluğu Kazanma (Tahsilü's-Sa'ade) Eflatun Felsefesi ve Aristo Felsefesi*, 57-59.

⁷³ Ögel, *Türk Mitolojisi 1 (Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar)*, 133.

⁷⁴ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, 188.

⁷⁵ Fârâbî, “Erdemli Şehir Halkının Görüşleri (Kitabü Arai ehli'l-medineti'l-fazıla)”, 145.

güç, liderlik ve yeteneğin Tanrı tarafından kendisine verilmiş olmasıdır.⁷⁶ Destanda da Oğuz Kağan'ın mitolojik unsurlarla güçlendirilmiş kağanlığı kut kültürüne dayanmaktadır. Ona atfedilen hayvanlara ait özellikler onun gücünün ve yeteneğinin simgesi olup Tanrı tarafından doğuştan kendisine verilmiştir. İşte Tanrı'nın verdiği bu kut yani siyasi yetki sayesinde dünyanın bütün ülkelerini idare etmek imkân ve kabiliyetine sahip olur

Sonuç

Destanlar birçok açıdan bilimin ve felsefenin çalışma konusu olmuştur. Bu çalışmada Fârâbî'nin siyaset felsefesi ışığında Oğuz Kağan Destanı'nın siyasi yönü değerlendirilmiştir. Bu bağlamda devlet ve hükümdar meselesi üzerinden Fârâbî'nin felsefesi ile Oğuz Kağan Destanı karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmada da önemli benzerliklerin olduğu tespit edilmiştir.

Benzerlikler arasında en önemli olanı devletin birleştirici ve toplayıcı özelliğidir. Eski Türklerde ve Oğuz Kağan Destanı'nda "cihan hâkimiyeti", "dünya devleti" düşüncesi Fârâbî'de de "ma'mure", "iller topluluğu" şeklinde ifade edilmiştir. Bu anlayışa göre devlet bilinen dünyanın hepsini içine alacak şekilde büyük bir imparatorluğu ifade etmektedir. Böyle bir devletin varlığı ise iyi ve iradî bir hiyerarşiye sahip siyasi düzene göre teşkilatlanmış toplumla mümkün olmaktadır. Burada örnek olan model de evrenin kendisidir. Yani hem Fârâbî'de hem de eski Türk devlet anlayışında evren modelini devlet teşkilatına yansıtma durumu söz konusudur.

Fârâbî ve destana göre cihan devleti en yüksek ilkelere sahip erdemli bir siyasetle yönetilmelidir. Erdemli bir siyaset ve yönetim de ancak erdemli bir insanın liderliğinde gerçekleşebilir. Dolayısıyla erdemli yönetici nitelik açısından tam ve yetkin olup bedenen ve ruhen ülkeyi yönetebilecek güç ve kudrete sahip olmalıdır. Buna göre devletin reisi bilgili, akıllı, zeki, erdemli, cesur ve yiğit bir savaşçı olması gerekmektedir. Başkan bu özellikler açısından diğer insanların en değerlisidir.

Fârâbî ve Türklere göre lider, milletine ve devletine karşı sorumludur. Liderlerin temel görevi halkın refahını ve mutluluğunu sağlamaktır. Bunun için de liderlerin halkının mutluluğu için çalışması gerekir. Bu doğrultuda da ordusunun başında olmak, halkın ihtiyaçlarını karşılamak, yeni toprak kazanmak ve halkı bu topraklara iskân ettirmek, halkın kalbini, sevgisini ve saygısını kazanmak gibi görevleri vardır.

Bütün bu anlatılanlar göstermektedir ki Fârâbî'nin düşünceleriyle Oğuz Kağan Destanı arasında benzerliğin de ötesinde bir yakınlık bulunmaktadır. Bu yakınlık, Fârâbî'nin felsefesinde içinde doğup büyüdüğü çevrenin yani Türk kültürünün izlerinin olduğu anlamına gelmektedir. Şu halde denilebilir ki Fârâbî, devlet ve hükümdar meselesiyle ilgili kendi felsefesini kurarken eski Türk siyaset anlayışının etkisinde kalmıştır.

⁷⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 248-249.

Başka bir açıdan da bu çalışma mitolojik düşünce ve felsefi düşüncenin karşılaştırılmasına da imkân vermiştir. Çünkü destanlar bir yönden de mitolojik mahiyeti olan eserlerdir. Destanda Oğuz Kağan'ın evlilikleri, doğumu ve gergedanla savaşı mitolojik bir hale büründürülerek anlatılmıştır. Bu çalışmayla birlikte Oğuz Kağan Destanı'nın mitolojik unsurlarla örtülü metinleri felsefenin kavram ve analizleriyle açıklığa kavuşmuştur.

Kaynakça

- Arslan, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Vadi Yayınları, 2. Basım, 1996.
- Baykara, Tuncer. *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001.
- Baykara, Tuncer. “Togan, Ahmet Zeki Velidi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/209-210. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Boratav, Pertev Naili. *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 3. Basım, 1999.
- Çoruhlu, Yaşar. *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2002.
- Esin, Emel. *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, Türk Kültürü El-Kitabı, 2 Cilt 1/b'Den Ayrı Basım, 1978.
- Fârâbî. *es-Siyâsetü'l-medeniyye veya Mebadi'ül-Mevcudat*. çev. Mehmet S. Aydın - Abdulkadir Şener - Rami Ayas. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Fârâbî. *Fusulün Müntezea (Seçilmiş Fasıllar)*. çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2022.
- Fârâbî. *Mutluluğu Kazanma (Tahsilü's-Sa'ade) Eflatun Felsefesi ve Aristo Felsefesi*. çev. Hüseyin Atay. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 2. Basım, 2004.
- Fârâbî. “Erdemli Şehir Halkının Görüşleri (Kitabü Arai ehli'l-medineti'l-fazıla)”. çev. Mahmut Kaya. *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. ed. Mahmut Kaya. 139-150. İstanbul: Klasik Yayınları, 13. Basım, 2022.
- Fârâbî. *İlimlerin Sayımı*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 8. Basım, 2023.
- Fârâbî. *İdeal Devlet*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 17. Basım, 2023.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Gökalp, Ziya. *Türk Devletinin Tekâmülü*. haz. Kazım Yaşar Kopruman. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Basım, 1981.
- Gökalp, Ziya. *Türk Uygarlığı Tarihi*. haz. Yusuf Çotuksöken. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2. Basım, 2008.
- Kafalı, Mustafa. “Ebûlgazi Bahadır Han”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/358-360. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 18. Basım, 1998.
- Karataş, Turan. *Ansiklopedik Edebiyat Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Yedi Gece Kitapları, 2001.
- Mengüşoğlu, Takiyettin. *İnsan Felsefesi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015.

Necatigil, Behçet. *100 Soruda Mitologya*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 4. Basım, 1989.

Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültürünün Gelişim Çağları*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.

Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi I (Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar)*. 1. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 5. Basım, 2010.

Özden, H. Ömer - Elmalı, Osman. *İlkçağ Felsefe Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2. Basım, 2018.

Özden H. Ömer. *Felsefeye Giriş*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2. Basım, 2024.

Saltuklu, Zübeyir. *Fârâbî 'de Siyaset ve Demokrasi*. Kayseri: Fenomen Yayınları, 2017.

Sertkaya, Osman Fikri. "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Türk Dili Araştırmalar Yıllığı-Belleten* 40 (1992), 9-27.

Taşagıl, Ahmet. *Kök Tengri'nin Çocukları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 5. Basım, 2015.

Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Simurg Yayınevi, 2. Basım, 1998.

Türk Dil Kurumu, Erişim 23 Ekim 2024, www.tdk.gov.tr

Vico, Giambattista. *Yeni Bilim*. çev. Sema Önal. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2007.